

TEMES VILA-REALENCES

SERIE II NÚMERO 9

PUBLICACIONS DE L'IL·LUSTRISSIM

AJUNTAMENT DE VILA-REAL

ACTA DEL JURAT QUALIFICADOR

"EL REI DEL CAVALLET", relat de Antoni Pitarch Font.

"CRISI DE MORTALITAT, ACTUACIONS I CONSEQÜENCIES", estudi de Joan Francesc Bernat Esplugues.

PREMIS CIUTAT DE VILA-REAL 1986

PREMIS
CIUTAT DE VILA-REAL
1986

TEMES VILA-REALENCES

SERIE II NÚMERO 9

PUBLICACIONS DE L'IL·LUSTRISSIM

AJUNTAMENT DE VILA-REAL

ACTA DEL JURAT QUALIFICADOR

A Vila-real, reunit el Jurat Qualificador del Certamen Literari "Ciutat de Vila-real. 1986" integrat pels següents membres:

En Vicent Gil i Vicent, Llicenciat en Història, En Samuel Garrido i Herrero, Llicenciat en Història, N'Antoni Meneu i Gaya, Llicenciat en Filologia Valenciana, En Jacinto Heredia Robres, Llicenciat en Filologia Hispànica i En Manuel Villarreal i Casalta, escriptor i Secretari del Jurat.

Coneixedors del conjunt de treballs concursants als respectius premis convocats i, després de les corresponents deliberacions, acorden per unanimitat concedir els premis que s'expressen:

Premi de POESIA, Trofeu "Taronja d'or" al treball presentat sota el lema "Turmeda". Oberta la plica corresponent resulta ser el seu autor: En MIQUEL LOPEZ CRESPI, de Ciutat de Mallorca.

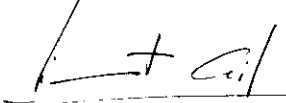
Premi de NARRATIVA, "Trofeu Taronja de Plata" al treball presentat sota el lema "Al·lucinació". Oberta la plica resulta ser el seu autor: N'ANTONI PITARCH I FONT, de Vila-real.

Premi d'ASSAIG, Trofeu "Tarongina de plata" al treball presentat sota el lema "Crisi de mortalitat". Oberta la plica corresponent resulta ser el seu autor: En JOAN FRANCESC BERNAT I ESPLUGUES, de Vila-real.

I per a que així conste signent la present a Vila-real, a tretze de maig de mil nou-cents vuitanta-sis.

VICENT GIL I VICENT

SAMUEL GARRIDO I HERRERO

ANTONI MENEU I GAYA

JACINTO HEREDIA ROBRES

MANUEL VILLARREAL CASALTA

1ª EDICIÓ, 1986.

© II. lustríssim Ajuntament de Vila-real; Plaça de la Vila; Vila-real.

II. lustracions: Fontman; Arxiu Fernando Ferrer.

Dipòsit Legal, CS. 374 - 1986

Impressor: IMPRENTA SICHET.

Polo Bernabé, 33

12540 Vila-real.

calculador i fred giravoltava pels carrers de Barcelona ben canviat d'imatge i de nom. Uns anys després dels aconteixements, trobaren un cadàver, en greu estat de descomposició, dins d'una de les coves que voregen el riu Millars, un kilòmetre més enllà de l'Ermita; molts encara creuen que es tractava de Nomderei, però, a ciència certa, ningú ha tornat a saber-ne res del "rei del cavallet". De l'heroïna, tanmateix, es continua parlant per tot arreu: els seus efectes són evidents.

ASSAIG.

"TROFEU TARONGINA DE PLATA"

**"CRISI DE MORTALITAT, ACTUACIONS
I CONSEQÜENCIES"**

JOAN FRANCESC BERNAT ESPLUGUES

INDEX

- 1.— Introducció.
- 2.— La crisi de mortalitat del 1885 a Vila-real.
 - 2.1 Preludi de la crisi: meteorologia adversa i problemes socials (1880-1884).
 - 2.2 El cólera del 1885.
 - 2.2.1. Aspectes del cólera. Incidència.
 - 2.2.2. Avaluació final de la crisi de mortalitat.
 - 2.3. Crisi de mortalitat i actuació municipal.
- 3.— Fonts i bibliografia.

1.— INTRODUCCIÓ

El present treball està dedicat a tractar amb profunditat el tema del cólera del 1885 a Vila-real en distintes vessants i amb relació al context en que es produeix.

He dedicat un primer apartat al "preludi de la crisi" prenent per base els anys anteriors a l'epidèmia i analitzant el grau de "predisposició" o de factors agravants que presenta esta societat abans de presentar-se esta epidèmia, amb relació a causes que proguessin afavorir la propagació. En este punt m'he basat principalment en les Actes de sessions de l'Ajuntament de l'època, posant de relleu la meteorologia adversa i la seua incidència en la població, les famílies de "pobres de solemnitat", els desordres socials. . .

Després del "preludi", aborde l'epidèmia colèrica. Aleshores, comence per analitzar-la amb relació al context anual de defuncions, per passar a continuació a realitzar una avaluació d'esta tractant els següents aspectes: anàlisi de les defuncions per cólera segons l'edat, el sexe, l'estat civil i la professió; la relació atacats-morts per cólera; el cólera i altres morts durant l'època de la seua presència. . .

He tengut la fortuna per aquest punt de contar amb un document excepcional: una estadística d'epidèmies municipal en els mesos que dura el cólera, en la que apareixen a diari consignades totes les dades referides als atacats i morts; en aquests últims es ressenya la seua edat, l'estat civil, el sexe i la professió. He contrastat estes xifres amb les que ofereixen els llibres d'enterraments de l'Arxiu parroquial.

Una vegada vists els aspectes demogràfic-socials de l'epidèmia, m'he proposat esbrimar quina capacitat de resposta a la crisi van oferir els administradors de la ciutat, és a dir, l'actuació de la Junta Municipal. En aquest apartat he treballat amb les Actes de Sessions de l'Ajuntament de l'any 1885, i així mateix, amb les Actes de la Junta de Sanitat.

2. LA CRISI DE MORTALITAT DEL 1885 A VILA-REAL.

2.1. Preludi de la crisi: meteorologia adversa i problemes socials (1880-1884).

Vull en aquest punt demostrar el baix nivell de vida que presenta esta societat que es vorà assotada en breu per "l'hoste del Ganges"; com una meteorologia adversa pot portar la fam i la conflictivitat social. Es una societat "predisposta" al contagi; és a dir, que, sota estes condicions, l'epidèmia té el "terreny adobat" per propagar-se. En aquest

punt estic d'acord amb J. Nadal, al qual, referint-se al còlera del 1885 a València afirma:

"De esta forma, el contagio habría incidido sobre una sociedad pre-dispuesta. Parece que los contemporáneos se dieron cuenta del vínculo entre la virulencia de la enfermedad y el bajo nivel de vida" (1).

He recollit una sèrie d'indicis amb relació a les dificultats per les que travessa el sector més humil de la ciutat i les capes més populars en el quinquenni anterior a l'aparició del còlera, que assenyale a continuació.

1880

A 25 de gener hi ha un temporal d'aigües que Balbas relata així:

"Gran temporal de aguas, nieves y vientos del noroeste. El Ayuntamiento de Castellón dió socorro a los jornaleros que no podían salir a trabajar la huerta" (2).

En les Actes d'Ajuntament de Vila-real del 31 de gener podem veure la repercussió d'aquest temporal a la nostra vila. En aquesta sessió es reuneix el president, els "senyors de l'Ajuntament", i els 59 majors contribuents, ja que "el objeto de la reunión era manifestarles la situación aflictiva en que el pueblo se encontraba, debido a la falta de trabajo para la clase jornalera a causa del temporal de aguas presentes, pues existiendo más de 400 familiares pobres que no poseen recurso alguno para su subsistencia se hallaban en la mayor miseria y propensos a perecer de hambre, si no se adoptan urgentes medidas. . ." (3).

En aquesta reunió s'acorda reservar una ració de pa diària per pobre. D'una altra banda, apareix ja el terme de "família pobre", bona referència del nivell social que reflexa. Ací ens diuen que són "més de quatre-centes" les famílies pobres. Què vol dir açò? Si en parlar de les famílies en un treball presentat al I Congrés d'Estudis de la Plana (Secció d'història), es calculava en 3,78 la mitja de components per família (4), hi tindriem que més de 1.500 persones serien les primeres en patir les conseqüències immediates d'un fenomen atmosfèric advers. Si, per una altra banda, s'ha calculat estimativament en 13.153 els habitants del 1880 (5), podem concloure que aproximadament un 150/o de la població rebria l'impacte directe advers de la crisi o problema meteorològic. Però, ahí no acaba tot. Indirectament, tota la societat sofreix les conseqüències. No podem oblidar que estem davant una societat eminentment agrària, dependent d'unes collites; per açò és decisiva l'actuació dels elements atmosfèrics.

1881

Una altra vegada a principis d'any es registren catàstrofes atmosfèriques. El 13 de gener es produeixen

"horrorosos huracanes del oeste. Grandes desastres en el campo. En la iglesia de Santo Domingo de Castellón destruyó el viento parte del tejado y tronchó la veleta del campanario" (6).

A més a més, al 15 de febrer hi tenim

"gran temporal de aguas, que duró desde este día hasta el 28. En Castellón al anochecer del 23 arreció el temporal de una manera formidable" (7).

I de nou la nostra ciutat es veu afectada granment per la situació. En la sessió de l'Ajuntament del 24 de febrer s'exposa el següent:

"En el día de ayer y a consecuencia del temporal de aguas que descargó sobre esta villa. . . se acordó como de urgente necesidad la construcción de un malecón que partiendo de la carretera de Onda (citada), termine en la parte norte del cementerio para evitar la afluencia de aguas a la población; que se empleen para su construcción diariamente 200 o más jornaleros pobres hasta que el Ayuntamiento lo considere necesario, abonándoles una peseta diaria a cada uno, con lo cual se remediarán las necesidades más apremiantes" (8).

Però, tres dies després, encara segueix el temporal. Per açò,

"se acordó dar una ración de pan diaria a los jornaleros y pobres mientras continúe dicho temporal" (9).

La situació social era prou preocupant. Apareixen queixes a l'hora de fer efectius els pagaments per impostos durant l'estiu:

"Por el Sr. Presidente se hizo presente que gran parte de la clase proletaria de esta población, le había expuesto quejas a consecuencia de lo doloroso que era satisfacer el impuesto de consumos sobre las harinas y cereales; que a mayor abundamiento por su parte debía manifestar que la dificultad en hacer efectivo dicho impuesto crecía de día en día por los fraudes y ocultaciones cometidos y difíciles de descubrir. . ." (10).

Per tot açò no és d'extranyar que a l'agost

"se reclama al gobernador civil la urgente necesidad de creación de un puesto de la guardia civil por haber muchos desórdenes y robos" (11).

I les queixes per l'impost de cereals continuarien.

1882

No comença aquest any, a diferència dels anteriors, amb desastres meteorològics. Però, a l'estiu es produeix un brot epidèmic de xarampio (12), una nova ocasió per tal de comprovar les deficientes condicions sanitàries de la població.

I sense perdre continuïtat, de nou apareixen problemes atmosfèrics al setembre: "formidable y violenta tempestad en Castellón a las siete de la tarde. El agua caía a torrentes, saltando por encima de las aceras

e inundando la mayor parte de las casas. Los truenos eran continuos y un viento huracanado apagó todos los faroles del alumbrado. La consternación era grande. Por fin, al cabo de una hora cesó la tormenta y renació la calma. En el campo hubo pérdidas de consideración. Las lluvias duraron hasta el 13, no pasando día sin su correspondiente tormenta. El 9 la lluvia fue torrencial. . .” (13).

Plujes, que tenint en compte la deficient estructura urbanística, venien a greujar el problema sanitari de les aigües estancades, assumpte que es va abordar pels “senyors de l’Ajuntament” de Vila-real en la sessió del 22 d’octubre:

“El Sr. Presidente manifestó que a consecuencia de las escorrentías de la acequia se estancan las aguas en el barranquet del Hospital hasta llegar al estado de putrefacción con grave perjuicio de la salud y creía debía darse curso no sólo a dichas aguas, sino también a las procedentes de lluvias, para lo cual creía de suma necesidad se construyere un escurridor que partiendo del huerto de Ramón Vidal y atravesando la calle del ladrillar desemboque en el barranco por debajo de la acequiola” (14).

1883

Un nou temporal de plujes trobem el 9 d’octubre:

“Horroroso temporal de aguas. La crecida del río Mijares y Rambla de la Viuda, fue tan grande, que ocasionó inmensos desperfectos en las presas de Villarreal, Burriana, Castellón y Almazora, teniendo estas poblaciones que gastar mucho dinero y trabajo para poder normalizar los riegos de sus respectivas tierras” (15).

Per una altra banda, torna a aparèixer a les Actes de sessions el tema de les famílies de pobres. El metge-cirurgia de la vila presenta una instància amb la qual es demana que conste per anys el nom de famílies pobres de la qual assistència facultativa estava encarregat “y no han bajado de cuatrocientas” (16).

Buscant (això pareix) no recarregar el presupost de despeses, i mitjançant càlculs més aviat aleatoris que científics, els administradors municipals afermen que “el número de familias que en Villarreal han de tener derecho a la asistencia facultativa por el médico titular ha de ser bastante reducido, con llegando en todo caso al de trescientas. . .” (17).

Però, ni l’una ni l’altra part presenta documents definitius. Al respecte, he trobat un llibre de l’any econòmic 1882/83 de cèdules personals, en el qual apareixen tots els “morosos” al pagament de les dites cèdules personals i les causes de la insolvència (18). Amb les seues dades he confeccionat el següent quadre:

QUADRE N.º 1

INSOLVENTS I LES SEUES CAUSES AL PAGAMENT DE CEDULES PERSONALS.

VILA-REAL, ANY ECONOMIC 1882/83

– Desconeguts:	52
– Absents:	189
– Difunts:	118
– Insolvents:	132
– Duplicats:	58
– Cecs:	6
– Pobres:	612
– Per no tenir l’edat:	1
– Sense causa:	205
TOTAL:	1.373

Font: *Llibre de Cèdules personals 1882/83*. A. M. Vil.

Si ens fixem en el quadre, pareix contradir el número de 400 famílies pobres dit anteriorment, puix que entre “insolvents” i “pobres” sumen 744; però hem de tenir en compte que parlavem de “famílies”, i ací es tracta de persones individualment, i diferents persones subjectes al pagament de cèdules personals podien pertanyer a una mateixa família, convivint sota un mateix sostre.

Un altre aspecte que s’evidència en aquesta llista és la deficient administració dels tributs, de la qual cosa es venien queixant alguns veïns de Vila-real, sobretot de frauds i ocultacions. Per exemple, en esta llista apareixen constatatats 52 desconeguts i 58 duplicats, prova de la dificultat dels òrgans d’administració municipal per portar “al dia” l’estadística oficial de contribucions.

1884.

Al setembre d’aquest any es van donar els primers cassos de còlera en Alacant, portada l’epidèmia per un vaixell procedent d’Argel. Abans, al juliol, ja es tenien notícies de que el còlera estava a Marsella.

Quan va aparèixer a Alacant, "l'alarma" ja havia estat donada amb anterioritat, i les autoritats es disposaven a adoptar mesures a fi d'evitar el que fòra possible el contagi. Però, en el cas que ens ocupa, l'epidèmia no penetraria en la nostra ciutat fins el juny del 1885. Un apartat especial ha dedicat a l'actuació municipal des que apareixen els primers símptomes de preocupació pel problema.

El 20 de maig hi ha "grandes temporales. En la noche del 20 al 21 desencadenose un espantoso ciclón, que causó daños inmensos en el arbolado, en los viñedos, en los sembrados. . ." (19).

No pareix que aquestos temporals tinguessin repercussió en la nostra ciutat, ja que res he pogut constatar al respecte en les sessions municipals. Més preocupants foren els del novembre:

"... Que a consecuencia de los presentes temporales había quedado sin trabajo la clase jornalera" (20).

Dos dies després es demana al governador transferir 1.500 pessetes del capítol de despeses per "construcciones", per passar-ho al de "calamidades públicas" i s'acorda emprar els jornalers en la reparació dels carrers i camins estropejats pel temporal (21).

I tot ocorria enmig de la preocupació que suposava saber el que, geogràficament, la presència del còlera no estava llunyana. Davant el temor d'una possible invasió apareixen veus i manifestacions d'advertència als legisladors perquè prenguessin mesures convenients davant la possible eventualitat.

Al periòdic "La Defensa", amb data 27 de juliol del 1884, apareix un article sense signatura, en el qual s'exposa la perillosa situació que suposa l'excessiva proximitat dels cementeris de la província a les seues respectives localitats, que refereix així:

"Para que se comprenda el abandono con que viven en algunos pueblos y el olvido que tiene de las leyes sanitarias, debemos hacer constar que tienen el cementerio dentro de la población 13 pueblos" (22).

QUADRE N.º 2

DISTÀNCIES DELS CEMENTERIS ALS SEUS RESPECTIUS POBLES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN EL 1884.

Distància del cementeri al poble	Pobles
1 – 100 m.	55
100 – 200 m.	14
200 – 300 m.	13
300 – 400 m.	5
400 – 500 m.	23
500 – 700 m.	5
700 – 800 m.	3
800 – 900 m.	1
900 – 1.000 m.	16
Més de 1.000 m.	3
Dins de la població	13
TOTAL	151

Font: Periòdic *La Defensa*, 27 de juliol del 1884. Arxiu de periòdics i revistes de la Biblioteca Municipal de Castelló.

Com podem veure, dels 151 pobles continguts en l'estadística, sols 3 tenen el cementeri a més d'un quilòmetre de la població, i, en l'altra banda, més d'un terç el tenen a menys de cent metres, d'entre els quals trobem el cas de Vila-real, com podem veure a continuació.

Al mateix periòdic, amb data del 4 de juliol del 1884 en la secció de "Cartas a La Defensa" n'hi ha una d'un llegidor de Vila-real (signa "x") que es queixa del mal estat higiènic de la ciutat, i fixa la seua atenció en diversos punts, els quals assenyaletot seguit:

- El cementeri. Estava instal·lat escassament a 100 m. de la població.
- Els pous, que haurien de ser inutilitzats; és dudosa la seua potabilitat.
- Les séquies que recorren per l'interior de la població deurien estar sempre netes i no en el seu actual estat; per açò ha de prohibir-se

l'escurar i llavar en elles. Les corrents deuen ser contínues, perquè d'estar parades, molt prompte amb les fortes calors entren en estat de putrefacció. El barranc de l'Hospital no deu tenir basses ni aigües parades per la mateixa raó.

— En els cassos de plujes no deu permetre's el llavar en les bases de la part nord-oest de la població, perquè es converteixen en llacunes immundes.

— Que el reg dels carrers no es faça amb aigua bruta.

— Que els cadàvers fossin traslladats des de la casa mortuòria fins la necròpolis amb arreglament a les disposicions governatives.

— Es fa necessària la inspecció diària i minuciosa del mercat i els seus productes.

— Vigilància completa de les aigües potables.

— Prohibició de la remoció i conducció de fem durant les hores de sol.

— Visitar els establiments insalubres, considerant-los com possibles focus d'infecció.

— Tenir preparat un servei per agranar i regar les places públiques i els carrerons on no existeix veïnat.

Acaba assenyalant l'esmentat veí:

"Con estas disposiciones preventivas no cabe duda de que si diera la fatal desgracia de estallar la epidemia, no se cebaría ni causaría los estragos que en otras ocasiones se han observado. . . " . . . en una palabra, la insolación, la fatiga, los sudores repetidos, la ingestión de grandes cantidades de agua y lo mal acondicionado de la alimentación especialmente en las clases jornaleras, son circunstancias muy del caso para contraer indigestiones, cólicos y catarros intestinales; enfermedades todas ellas peligrosas durante una epidemia de cólera morbo" (23).

En la mateixa secció d'aquest periòdic, amb data de 14 d'agost del 1884 apareix una altra curiosa carta d'un vila-realenc que signa "veritas" i que exposa el següent:

"Continúan en esta población en completo abandono las medidas sanitarias; y convertidas las calles en estercoleros para recibir la basura de algunas casas, y sumideros de las aguas sucias o corrompidas de la limpieza de las mismas; y los callejones en depósito de inmundicias y animales muertos; y a todo esto, nuestro alcalde siempre impertérrito y sin papar una" (24).

Infraestructura urbana deficient; higiene social i personal molt rudimentària; freqüents crisis meteorològiques adverses; una societat en la qual té un pes decisiu l'estrat majoritari socialment més deprimat i amb uns recursos escassos. . . ; sobre esta població va a donar-se l'epidèmia de còlera del 1885, de la qual incidència vaig a tractar en el següent apartat.

2.2. El Còlera del 1885.

El còlera del XIX és la darrera pandèmia que al llarg dels segles ha anat periòdicament assolant la població. L'epidèmia causava estralls en un curt lapse de temps, en una societat en la qual eren inoperants els esforços per frenar el seu desenvolupament; ho agreujava el fet que l'aparició de l'epidèmia era de forma aleatòria, fets que exposa Primitivo Plá (25).

En els aspectes generals sobre el còlera segueix a V. Pérez Moreda:

"El colera tuvo en toda Europa, y en España en concreto, una importancia muy notable en el S. XIX. Su agente patógeno es un vibrión, el "Bacillus Virgula", descubierto por koch en 1883. La enfermedad, aunque conocida desde tiempos antiguos, no adquirió caracteres espectaculares hasta su expansión en los siglos XVIII y XIX. Desde mediados de este último siglo se supo que su transmisión se hacía a través del agua. El principal foco endémico de la enfermedad parece haber sido siempre el delta del Ganges. De 1826 a 1837 el cólera afectó por vez primera de forma general a toda Europa, sucediéndose en repetidas oleadas hasta 1911.

La virulencia del vibrión es muy alta al principio de la epidemia y se va perdiendo poco a poco gracias a la acción de bacteriófagos específicos. A través de los vómitos y deyecciones de los pacientes, casi la mitad de estos pueden eliminar gérmenes nocivos durante unas tres semanas, con lo que la enfermedad puede propagarse aún más si no existe una eficaz separación entre las aguas potables y las aguas residuales. En la Europa del siglo XIX, tras una relativa bonanza que había supuesto el siglo anterior en cuanto al carácter catastrófico de las enfermedades epidémicas, el cólera actuó de revulsivo en el comportamiento de las enfermedades epidémicas, el cólera actuó de revulsivo en el comportamiento de la mortalidad, recordando cifras y situaciones ya olvidadas por lo menos desde el S. XVII. Tan sólo después del descubrimiento de koch se puso en práctica la vacuna anticolérica, debida al español Ferrán, ya desde 1884, si bien no sería reconocida oficialmente por los medios internacionales hasta 1919" (26).

El còlera en Europa es caracteritza per la seua formidable capacitat d'expansió: "En cada ocasión el mal se extiende en forma de lento pero implacable rodillo" (27).

A nivell nacional, l'epidèmia del 1885 va marcar un retrocés respecte a la del 1853-56; però fou més concentrada geogràficament. De les 120.254 víctimes, "más de la mitad se reparten entre siete provincias: Zaragoza, Valencia, Teruel, Castellón, Granada, Murcia y Albacete" (28).

Quant a nivell valencià,

"la última epidemia se desarrolló en los años 1884 y 1885. Comenzó en Alicante, en agosto de 1884, a través de un barco procedente de Orán que contaminó la ciudad. Se extendió luego por Elche, Novelda, Monóvar, y en 1885 por Gandía, Játiva, Alcira y otras poblaciones hasta llegar a la capital. Esta epidemia de cólera asiático produjo más de 100.000 muertos en España" (29).

Per tot açò, és evident que l'epidèmia va caure amb extraordinària virulència sobre el territori valencià. De totes les províncies peninsulars espanyoles, amb relació a la intensitat amb que va actuar el còlera, i seguint les dades aportades per Nadal, València ocupa el segon lloc; Castelló, el quart; i Alacant, el nové.

A nivell provincial de Castelló, l'epidèmia és un fenomen netament del 1885. En el quadre nº 3, de la pàgina següent, presente un desglossament de la incidència de l'epidèmia a la nostra província, segons Balbas. Crida la nostra atenció el fet que la capital, Castelló, presente el mínim percentatge de defuncions per còlera amb relació a la seua població, sols el 1,26‰.

Precisament és la capital la que, dintre els límits sanitaris presents a la segona meitat del segle passat, va poder desplegar-los al màxim.

QUADRE N.º 3

EL CÒLERA A LA PROVINCIA DE CASTELLÓ

	Defuncions			‰ relació al número d'habitants
	V	F	Total	
Castellfort	62	69	131	7,98
L'Alcora	120	168	288	7,93
Moncofa	38	49	87	7,14
Ribesalbes	35	39	74	6,51
Xèrica	92	102	194	6,43
Nules	116	168	284	6,35
Artana	56	110	116	6,06
VILA-REAL	290	367	657	5,10
La Vilavella	50	48	98	4,94
Cabanes	74	70	144	4,75
Càlig	75	83	158	4,61
Alcalà de Xivert	129	138	267	4,35
Borriol	48	74	122	4,30
Almassora	84	139	223	3,83
Xilxes	11	12	23	3,73
Viver	37	58	95	3,69
Betxí	26	35	61	3,54
Sogorb	113	156	269	3,34
Vinaròs	116	175	291	3,06
Morella	102	118	220	3,06
Onda	69	81	150	2,75
Borriana	124	126	250	2,49
Benicarló	71	100	171	2,16
Castelló	117	184	301	1,26

Font: J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia...*, pp. 642-643.

Passe a continuació a analitzar les característiques que presenta l'epidèmia a nivell local de Vila-real.

2.2.1. Aspectes del còlera. Incidència.

Mal començava l'any pels vila-realencs, i per extensió, pels castello-nencs. A la preocupació que suposava el tenir a "l'hoste del Ganges" a Alacant, el mes de gener fou cruel climatològicament. El 15 de gener del 1885 es produeix "una gran nevada que se repetí al siguiente día. Los fríos fueron intensísimos" (30).

La situació es reflexa al periòdic "La Provincia" de Castelló amb data de 23 de gener:

"Reina el hambre y la miseria en todos los pueblos de esta provincia. Las cosechas perdidas, las inundaciones, los huracanes y el intensísimo frío que ha producido males irreparables en el arbolado, la falta de trabajo y el alto precio que alcanzan los artículos de primera necesidad: he aquí el cuadro de desolación que presenta nuestra provincia" (31).

Ambient social preocupant per a una població que uns mesos després es vorà involucrada en una epidèmia de còlera; és la idea que porte al llarg d'aquestes pàgines: baixos nivells de vida que actuen, en cas que es done l'aparició d'una epidèmia, com a propagadors ràpids d'aquesta.

Precisament el 16 de gener es produeix la temperatura mínima més baixa de la dècada 1880-1889 a Castelló: -5,8 graus. Per contra, la màxima temperatura al sol del 1885 es produeix el 28 de juliol, en plena efervescència colèrica, amb 47,2 graus, temperatura màxima al sol superior als dels anys 1884 o 1886, i una de les més elevades de la dècada, seguint les dades de Balbas (32).

La climatologia és un factor fonamental en la propagació de malalties epidèmiques, puix la forta calor estiuenca les afavoreix.

QUADRE N.º 4

DEFUNCIONS CLASSIFICADES PER MESOS, SEXE I ESTAT CIVIL.

VILA-REAL. ANY 1885

	VARONS				FEMELLES				Totals
	Solters	Casats	Víduos	Total	Solteres	Casades	Vídues	Total	Mens.
Gener	10	3	1	14	8	3	2	13	27
Febrer	9	1	1	11	8	2	1	11	22
Març	2	2	—	4	4	2	4	10	14
Abril	4	4	2	10	10	1	3	14	24
Maig	6	—	—	6	6	4	2	12	18
Juny	100	58	15	173	81	51	24	156	329
Juliol	46	40	14	100	76	71	30	177	277
Agost	25	12	6	43	23	21	11	55	98
Setembre	16	3	—	19	9	2	1	12	31
Octubre	10	4	1	15	6	2	3	11	26
Novembre	8	—	1	9	8	1	3	12	21
Desembre	13	1	—	14	9	3	1	13	27
TOTALS ANUALS	249	128	41	418	248	163	85	496	914
DEFUNCIONS DE XIQUETS DE MENYS D'UN ANY:									
					Varons	44	TOTAL		78
					Femelles	34			

Font: *Llibre d'enterraments*. Any 1885. Arxiu parroquial Església Major Sant Jaume de Vila-real (A.P.S.J.V.)

Quant al comentari sobre la incidència de l'epidèmia en la nostra localitat, si ens fixem en el quadre n.º 4, constatem que l'evolució de les morts per mesos no presenta, en la seua majoria, grans diferències els uns dels altres; però, són sols els tres mesos de l'epidèmia, juny (329 defuncions), juliol (277 def.) i agost (98 def.) en els quals es concentra l'elevada sobremortalitat d'aquest any colèric.

Fixem-nos en la mortalitat anual. En xifres absolutes, el 1885 registra 914 defuncions; d'aquestes, 704 es produeixen entre juny, juliol i agost. D'eixes 914 defuncions, corresponen majoria a mullers, potser més dèbils en la seua constitució física per resistir l'epidèmia (496).

Quant a la taxa de mortalitat, és, aproximadament, del 68 ‰, molt elevada front a la de 37,9 que presenta la mitja espanyola (33).

Al respecte, cal dir que la taxa d'una població no és, objectivament parlant, comparable a la taxa mitja d'una nació, ja que els càlculs que es realitzen per obtenir aquella estan en funció d'una població relativament reduïda. A més a més, respectant aquesta idea, també cal assenyalar que la província de Castelló era la quarta més afectada pel còlera de tota la nació. Dintre d'ella, Vila-real és la població que més difunts presenta, amb 657, com tenim ocasió de comprovar si tornem al quadre nº 3 (p. 39).

Tots els autors a nivell local i provincial que estem manejant (Balbas, Benito Traver. . .) accepten com a bona i definitiva la xifra de 657 difunts pel còlera a Vila-real en el 1885, 290 varons i 367 femelles.

Jo també estic d'acord amb esta dada, perquè he tengut ocasió d'accedir a una "Estadística d'epidèmies" que l'Ajuntament de l'època va elaborar dia a dia durant l'època del còlera en la nostra ciutat, els mesos de juny, juliol i agost (34).

He reproduït les dades que aportava aquesta estadística en els quadres números, 5, 6 i 7 (pp. 43, 44, 45 respectivament), un quadre per cada mes. Aquí tenim el resum diari d'atacats i finats classificats per sexes, estat civil i professió.

Amb els totals diaris d'atacats i morts, he confeccionat la gràfica nº 1 (p. 46), en la qual visualitzem més còmodament l'evolució diària del fenomen.

Però, he pogut contar amb un altra font de vital importància per conèixer la incidència de l'epidèmia en la nostra ciutat: els ja citats Llibres d'anterraments de l'Església Major de Vila-real. Per aquest apartat, lògicament, he utilitzat el del 1885 (35).

QUADRE Nº 5

ESTADÍSTICA D'EPIDÈMIES. AJUNTAMENT DE VILA-REAL

RESUM mensual del nº d'atacats i morts pel còlera durant el mes de juny del 1885

MORTS CLASSIFICADES PER SEXES, ESTAT CIVIL I PROFESSION

	TOTAL	ATACATS	TOTAL	MORTS	SOLTERS	CASATS	VIDUOS	JORNALERS	ARTESANS	LLAURADORS	EMPRATS	PROPIETARIS	RENDISTES	ALTRES
Dia	V	F	T	V	F	T	V	F	V	F	V	F	V	F
1														
2														
3														
4														
5	14	5	19											
6	9	2	11	3	2	5	2		1	2		2		
7	3	5	8	1	2	3			2	1				1
8	4		4		1	1		1						
9	3	15	18	7	6	13	1	3	6	3		7	6	
10	10	10	20	9	9	18	4	6	4	1	1	2	6	1
11	12	11	23	5	4	9	1	1	3	2	1	1	5	5
12	4	9	13	5	4	9	1	2	3	1	1	1	5	
13	16	15	31	3	9	12	2	7	1	1		1	2	
14	11	12	23	1	4	5	1	1		3		1		
15	12	13	25	3	4	7	2	1	1	2		1	2	
16	24	29	53	14	7	21	10	3	4	2		2	14	
17	17	13	30	12	9	21	7	3	3	2	2	4	10	
18	26	16	42	16	8	24	12	6	4		2	12	2	22
19	28	28	56	11	11	22	6	4	3	7	2	11		
20	9	11	20	8	10	18	5	4	3	5		1	5	
21	16	30	46	9	17	26	4	8	4	7	1	2	2	1
22	11	12	23	10	11	21	4	8	4	3	2	5		5
23	20	26	46	7	10	17	5	4	2	6		6		1
24	18	15	33	11	4	15	4	2	3	2	4	9		1
25	13	11	24	7	7	14	5	6	2	1		5		1
26	10	16	26	8	8	16	5	5	3	3		6		2
27	14	7	21	7	5	12	4	2	1	2	2	1	6	
28	6	6	12	9	6	15	5	5	4	1				
29	8	8	16	8	4	12	3	4	4	1	5		2	1
30	10	6	16	4	5	9	3	3	1		2	3	1	
31														
TOTAL	328	321	649	178	167	345	96	85	64	62	18	20	129	6

Font: Estadística d'epidèmies del 1885. A. M. Vil.

ESTADÍSTICA D'EPIDÈMIES. AJUNTAMENT DE VILA-REAL

RESUM mensual de n^o d'atacats i morts pel còlera durant el mes de juliol del 1885

MORTS CLASSIFIQUES PER SEXES, ESTAT CIVIL I PROFESSION

Día	TOTAL ATACATS			TOTAL MORTS			SOLTERS			CASATS			VIDUOS			JORNALERS			ARTESANS			LLAURADORS			EMPRATS			PROPIETARIS RENDISTES			ALTRES		
	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.	V	F	T.			
1	7	7	14	6	7	13	4	3	2	1			3	5							1												
2	3	5	8	4	6	10	2	2	2	3			1	2							2												
3	3	3	6			2	2			2																							
4	2	6	8	1	6	7	1	4		2				1																			
5	5	5	10	6	5	11	5	2	1	2			1	4							1							1					
6	6	7	13	3	2	5			2	2	1		2								1												
7	2	7	9	3	3	6	2	1		2	1		1								1												
8	2	3	5	1	6	7				2	1	4	1																				
9	3	2	5	3		3	2		1												3												
10	1	1	2	1	1	2			1				1								1												
11	2	2	4	1		1	1																										
12	1	1	2	3		3	2		1												1								1				
13	5	3	8	2	4	6	1	2	1				2								2												
14		5	5	1	2	3			1	2											1												
15	1	3	4	1	3	4		1	1	2											1												
16	3	8	11	1	5	6		2	1	3											1												
17	5	10	15	2	4	6		2	1	1	1	1	2																				
18	5	8	13	2	2	4			2	2			2																				
19	1	7	8	1	4	5		2	1	2																		1					
20	2	8	10		3	3		2		1																							
21	4	9	13	4	7	11	1	4	3	3			2								1												
22	3	4	7	3	5	8	1	1	2	3		1			2																		
23	7	13	20	1	5	6				4	1	1	1																				
24	2	17	19	7	13	20	2	4	4	5	1	4	2								3												
25	5	17	22		8	8		4		2		2																					
26	4	12	16	4	9	13	3	4	1	4		1	2																				
27	11	16	27	4	11	15	2	4	1	5	1	2	1																1				
28	11	7	18	7	11	18	2	3	2	5	3	3	3								4												
29	10	11	21	4	9	13	3	3	1	4		2	1								1												
30	4	5	9	8	5	13	3	1	5	4			1								4												
31	5	10	15	2	4	6		3	1	1	1	1	1								1												
TOTAL	126	222	347	86	132	218	37	55	38	67	11	29	34	—	2	—	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			

Font: *Estadística d'epidèmies del 1885*. A. M. Vil.

QUADRE N° 7

ESTADÍSTICA D'EPIDÈMIES. AJUNTAMENT DE VILA-REAL

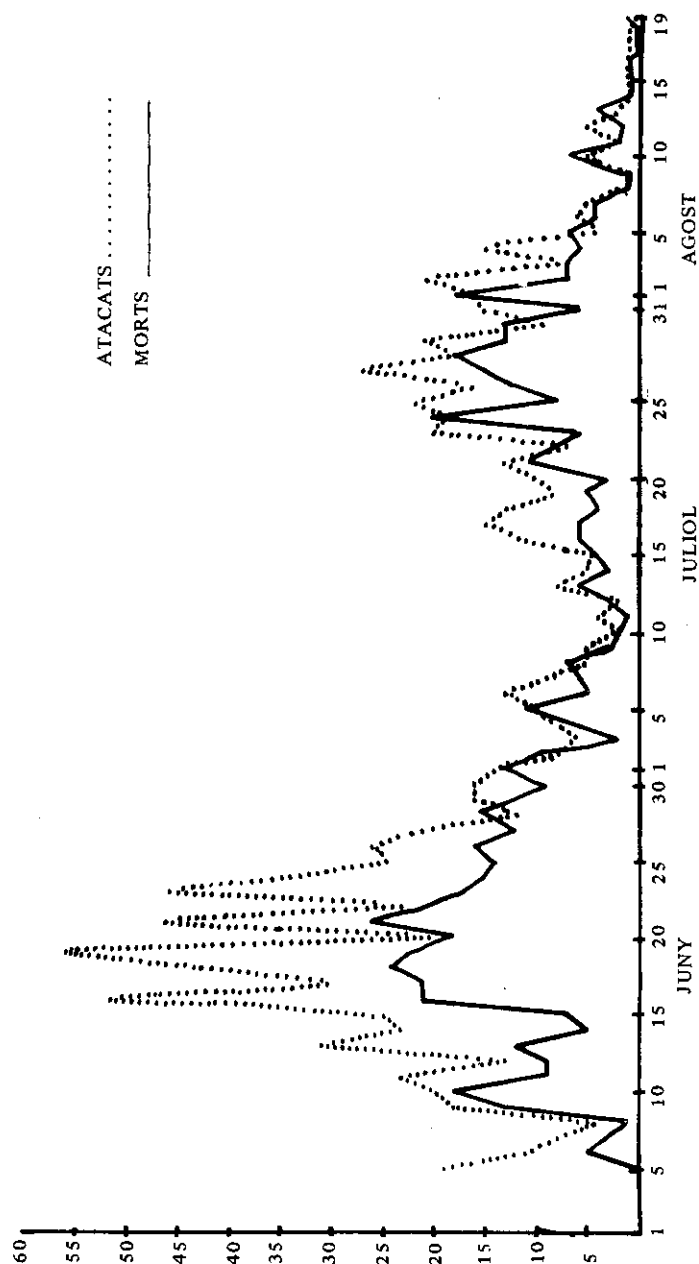
RESUM mensual del nº d'atacats i morts pel còlera durant el mes d'agost del 1885

MORTS CLASSIFICADES PER SEXES, ESTAT CIVIL I PROFESSION

[illegible]

Font: *Estadística d'epidèmies del 1885*. A. M. Vil.

GRAFICA n.º 1: ATACATS I MORTS DIARIS PER COLERA A VILA-REAL (5 Juny - 19 Agost 1885)

FONT: Estadística d'epidèmies. Any 1885. A. M. Vil.

QUADRE N.º 8

EL CÒLERA DEL 1885 A VILA-REAL
RELACIÓ DE DEFUNCIONS

Data	Per còlera			Per altres causes			Total Ambdós
	V	F	Total	V	F	Total	
6 Juny	2	1	3	—	—	0	3
(1) 7 Jun.	2	—	2	2	1	3	5
8 Juny	—	—	0	1	—	1	1
9 Juny	1	—	1	5	2	7	8
10 Juny	1	6	7	2	2	4	11
11 Juny	3	5	8	2	2	4	12
12 Juny	2	2	4	1	—	1	5
13 Juny	3	4	7	—	1	1	8
14 Juny	4	5	9	2	2	4	13
15 Juny	1	3	4	2	3	5	9
16 Juny	8	5	13	2	1	3	16
17 Juny	12	5	17	2	2	4	21
18 Juny	6	6	12	1	3	4	16
19 Juny	9	9	18	3	—	3	21
20 Juny	10	11	21	1	—	1	22
21 Juny	3	8	11	1	2	3	14
22 Juny	10	10	20	—	2	2	22
23 Juny	5	9	14	—	2	2	16
24 Juny	11	7	18	—	—	0	18
25 Juny	8	4	12	1	1	2	14
26 Juny	6	6	12	2	2	4	16
27 Juny	8	3	11	1	2	3	14
28 Juny	5	4	9	2	—	2	11
29 Juny	6	2	8	1	—	1	9
30 Juny	5	5	10	1	1	2	12
Total Juny	131	120	251	35	31	66	317

(1) Es declarat oficialment el còlera

Data	Per còlera			Per altres causes			Total Ambdós
	V	F	Total	V	F	Total	
1 Juliol	5	5	10	—	—	0	10
2 Juliol	4	8	12	—	1	1	13
3 Juliol	3	5	8	—	1	1	9
4 Juliol	1	4	5	1	—	1	6
5 Juliol	3	3	6	—	—	0	6
6 Juliol	2	4	6	2	3	5	11
7 Juliol	6	—	6	—	—	0	6
8 Juliol	—	6	6	—	2	2	8
9 Juliol	2	2	4	1	1	2	6
10 Juliol	1	1	2	1	—	1	3
11 Juliol	2	1	3	3	2	5	8
12 Juliol	—	2	2	2	—	2	4
13 Juliol	1	2	3	3	1	4	7
14 Juliol	2	2	4	—	—	0	4
15 Juliol	—	4	4	1	—	1	5
16 Juliol	—	1	1	2	—	2	3
17 Juliol	3	7	10	1	1	2	12
18 Juliol	1	1	2	—	—	0	2
19 Juliol	1	2	3	3	—	3	6
20 Juliol	1	6	7	1	1	2	9
21 Juliol	1	4	5	—	1	1	6
22 Juliol	7	4	11	1	2	3	14
23 Juliol	1	6	7	—	1	1	8
24 Juliol	6	5	11	1	—	1	12
25 Juliol	1	13	14	—	—	0	14
26 Juliol	1	9	10	—	—	0	10
27 Juliol	3	12	15	3	1	4	19
28 Juliol	3	13	16	—	—	0	16
29 Juliol	3	10	13	—	—	0	13
30 Juliol	5	4	9	—	—	0	9
31 Juliol	4	4	8	2	3	5	13
Total Juliol	73	150	223	28	21	49	272

Data	Per còlera			Per altres causes			Total Ambdós
	V	F	Total	V	F	Total	
1 Agost	2	12	14	1	—	1	15
2 Agost	6	6	12	—	—	0	12
3 Agost	4	2	6	2	1	3	9
4 Agost	3	3	6	1	—	1	7
5 Agost	2	4	6	—	1	1	7
6 Agost	1	5	6	2	2	4	10
7 Agost	1	3	4	1	—	1	5
8 Agost	2	1	3	1	—	1	4
9 Agost	—	1	1	—	—	0	1
10 Agost	—	4	4	1	—	1	5
11 Agost	1	2	3	—	—	0	3
12 Agost	—	1	1	—	—	0	1
13 Agost	—	3	3	—	—	0	3
14 Agost	1	3	4	—	1	1	5
15 Agost	—	1	1	2	1	3	4
16 Agost	—	—	0	—	—	0	0
17 Agost	—	—	0	—	2	2	2
18 Agost	—	—	0	1	3	4	4
19 Agost	1	—	1	—	—	0	1
20 Agost	—	—	0	1	—	1	1
21 Agost	—	—	0	1	—	1	1
22 Agost	—	—	0	1	—	1	1
23 Agost	—	—	0	1	—	1	1
24 Agost	—	—	0	—	1	1	1
25 Agost	—	—	0	2	1	3	3
26 Agost	—	—	0	—	1	1	1
27 Agost	—	—	0	1	—	1	1
28 Agost	—	—	0	—	1	1	1
29 Agost	—	—	0	1	—	1	1
30 Agost	—	—	0	—	—	0	0
31 Agost	—	—	0	2	—	2	2
Total Agost	24	51	75	22	15	37	112

Data	Per còlera			Per altres causes			Total Ambdós
	V	F	Total	V	F	Total	
1 Setem.	—	—	0	—	1	1	1
2 Setem.	—	—	0	—	1	1	1
3 Setem.	—	—	0	—	—	0	0
4 Setem.	—	—	0	1	1	2	2
5 Setem.	—	—	0	—	1	1	1
6 Setem.	—	—	0	1	—	1	1
7 Setem.	—	—	0	1	—	1	1
Total Setem.	—	—	—	3	4	7	7

Totals Període	228	321	549	88	71	159	708
----------------	-----	-----	-----	----	----	-----	-----

Font: *Llibre d'enterraments del 1885*. A. P. S. J. V.

Amb les dades que el citat Llibre d'enterraments aporta, he realitzat el quadre nº 8 (pp. 47, 48, 49 i 50) dividit per mesos i diferenciant les morts per còlera o per unes "altres causes", per sexes i diàriament.

Si ens detenim en els "totals del període", veurem que enterrats "per còlera" hi ha 549. On són els que falten fins els 657 "oficials"?

Es un aspecte ja tractat per diversos autors. Per exemple, Primitivo Plá, al treballar sobre els còleres a Cocentaina en la primera meitat del segle XIX, després de posar en dubte les xifres oficials, advoca per recórrer als llibres parroquials però puntualitza:

"No es que estén sus datos a salvo de toda crítica, es conocido como en momentos de sobremortalidad, y por distintas razones, buen número de fallecidos podían no ser anotados en los libros de sepulturas" (36).

Es un punt a tenir en compte. En els dies àlgids de l'epidèmia es celebraven al voltant de 20 enterraments, què, a banda de celebrar-se, devien ser registrats en les corresponents partides. Es possible alguna omisió.

Però entre els 549 difunts que apareixen en les partides d'enterraments morts "per còlera" i els 657 que apareixen pel mateix concepte

en la "estadística d'epidèmies" de l'Ajuntament hi ha una diferència de 108. Són possibles 108 omissions?

Per a mí, el problema és molt més senzill i es redueix a dues possibilitats:

Primera: Que en l'estadística de l'Ajuntament s'haguessin contabilitzat com a morts per còlera molts que realment no ho foren per aquesta causa, amb la qual cosa la xifra apareixeria sobrecarregada de morts per còlera; o

Segona: Que en les partides d'enterraments apareixen molts morts per "altres causes", què, realment, ho havien segut per còlera; resultant així que la xifra de difunts per l'epidèmia apareixeria disminuïda.

Per fortuna, en les partides d'enterraments hi apareixen especificades les causes de les defuncions. Les "altres causes" a banda del còlera, les he resumit en el quadre nº 9 (p. 52). En tota la dècada 1880-1889 sols apareixen consignades les causes de les defuncions del 6 de juny al 8 de setembre del 1885, "l'època del còlera"; precisament, el 8 de setembre es va cantar el "Te Deum" en acció de gràcies per haver desaparegut l'epidèmia, i des d'aquest moment es deixa de constatar la causa de la defunció. Amb tot, si ens fixem en les causes de les morts, vorem que n'hi ha moltes que podrien entrar en el ràdio del còlera, com per exemple les definides per "còlics", "convulsions", "esbalaïments", "diarrea", "febra", "colitis", "intestinals"... i també es desconeixen les causes de les morts de 11 persones.

Però, no vaig a entrar en una "guerra de xifres". La xifra oficial és de 657 morts per còlera i en les partides d'enterraments per aquesta causa apareixen sols 549. A la fi, potser que cap de les dues sigui exacta. Jo he acceptat la primera, puix és la que més notícies aporta referent als finats, i aquestes dades permetran en el següent apartat realitzar una detallada avaluació de l'epidèmia per contrastar-la a nivell provincial i, àdhuc, nacional, ja que Nadal ha treballat amb les dades que aporten les estadístiques municipals (37).

Ara bé, les dades recollides de les partides d'enterraments no han estat desaprovechades. Ja hem vist el quadre nº 9 de les causes de les defuncions durant l'època del còlera (p. 52). Es una veritable llàstima el que sols es constaten aquestes causes durant estos tres mesos escassos, amb relació a tot l'any, ja que, es podria haver realitzat un estudi més ampli de les causes més freqüents de mortalitat.

Per una altra banda, he construït una gràfica (nº 2, p. 53) en la qual he reflexat, a diari, durant els tres mesos de l'epidèmia, les morts totals, i amb respecte a aquestes, les motivades pel còlera; o dit d'una altra forma més exacta, els enterraments totals realitzats, i d'aquestos, els que es constata en la partida de defunció que hi són "per còlera". Al respecte, és destacable el fet que el còlera ocupa la quasi totalitat

QUADRE N.º 9

MALALTIES CITADES A LES PARTIDES DE DEFUNCIONS DE FINATS
NO MORTS PEL CÒLERA DEL 1885 A VILA-REAL (6 de juny - 8 de setembre)

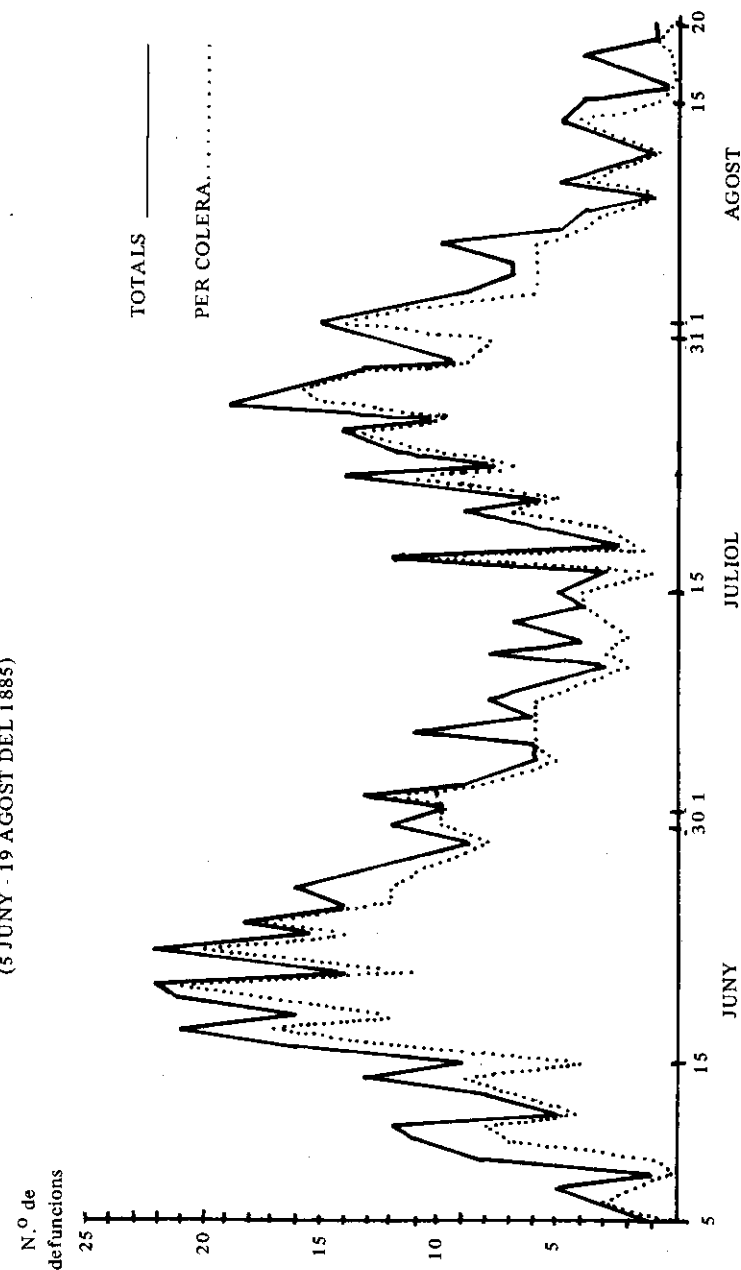
MALALTIA	FINATS	MALALTIA	FINATS
Gastroenteritis	30	Peritonitis	2
Reuma	3	"Dotinentsia"	1
Diftèria	4	Tuberculosi	2
Estomatitis	2	Meningitis	5
Bronquitis	6	Febra tifoidea	4
Enteritis	5	Escarlatina	1
Còlics	2	Colitis	5
Asístole	1	Intestinals	1
Convulsions	1	Atac nerviós	1
Cistitis	1	Gastritis	4
Asma	2	"Anazarea"	1
Lesions-ferides	4	Hidropesia	1
Esbalaïments	4	Crup	3
Diàrrea	3	"Abrello"	1
Penosa dentició-bucals	15	Raquitisme	2
Febre	6	"Albuminemia"	1
Atac cerebral	3	Tètanus	1
Hepatitis	5	Gastràlgia	1
Pericarditis	1	Velledat	5
Apoplexia	3	No constatat	11
Melena	1		
Pneumònia	4	TOTAL	159

Font: Elaboració pròpia mitjançant el *Llibre d'enterraments del 1885*. A.P.S.J.V.

de defuncions del període.

Ja tenim una primera idea tocant a la incidència de l'epidèmia en la nostra localitat. Amb totes les dades exposades, vaig a realitzar en el apartat següent una avaluació el més completa possible a l'abast de la mateixa.

GRAFICA n.º 2: ENTERRAMENTS TOTALS I PER COLERA A VILA-REAL DURANT L'EPOCA DE L'EPIDEMIA
(5 JUNY - 19 AGOST DEL 1885)

FONT: Elaboració pròpia mitjançant les dades del *Llibre d'enterraments del 1885*. A.P.S.J.V.

2.2.2. Avaluació final de la crisi de mortalitat.

Pretenc en aquest punt avaluar l'abast de l'epidèmia de còlera del 1885 a Vila-real, tot i partint de totes les dades que ha recollit i presentat anteriorment.

Per confrontar les nostres cifres amb unes altres significatives, vorem les que aporta Nadal pel conjunt de la nació. Però, com ja advertia anteriorment, aquesta comparança és més aviat orientativa.

En primer lloc anem a veure les dades que aporta Nadal. Referint-se al còlera del 1885, exposa que

"La información es, en este caso, francamente satisfactoria. El Boletín de Estadística demográfico-sanitaria publicó, como apéndice al tomo VI, un espléndido volumen monográfico, con datos pormenorizados acerca de las edades, sexo, actividades y localización de las víctimas. Ellos nos informan de que, como siempre, hubo una fuerte sobremortalidad femenina (131 mujeres por cada 100 hombres) así como una concentración de óbitos en el grupo infantil (16.689 fallecidos de 0 a 3 años) que repercutiría sobre la oferta de brazos y las tasas brutas de natalidad. . . En cuanto a las actividades, el volumen desglosa los fallecidos en "jornaleros" (40.588), "artesanos" (7.129), "labradores" (17.988), "empleados" (1.244), "propietarios", "rentistas", etc. (2.984) y miembros de "otras profesiones" (50.312), categorías de contenido equívoco, difíciles de referir a las del censo general de 1887. En cambio, las referencias geográficas permiten la neta delimitación de dos zonas de gran mortalidad: una, la más afectada, a ambos lados del sistema ibérico (Navarra, Zaragoza, Teruel, Castellón, Valencia y Cuenca); la segunda, unida por Alicante a la anterior, en el sudeste del país (Murcia, Albacete, y sobre todo, Granada). En definitiva, pese a las excepciones de Gerona, Barcelona y Málaga. . . la última epidemia colérica fue un fenómeno claramente levantino" (38).

Veguem quines característiques presenta a nivell local l'epidèmia, seguint aquestos primers aspectes que enuncia Nadal.

— Quant a la sobremortalitat femenina, la mitja nacional és de 131 dones per cada 100 homes; a Vila-real tenim 290 defuncions de varons front a 367 femelles; el que ens dona 126 dones per cada 100 homes, xifra, doncs, molt aproximada a la mitja nacional.

— La "concentració d'òbits en el grup infantil" que assenyala Nadal, no pareix manifestar-se amb gran intensitat en el nostre cas. Les defuncions de xiquets de menys de 3 anys sols representa un 9,74% respecte al total de finats per còlera (veure quadre nº 10).

I per una altra banda, si tornem al quadre nº 4 (p. 41), podem deduir que sols el 8,50% de les morts del 1885 es corresponen amb xiquets de menys de d'un any.

QUADRE N.º 10

DEFUNCIONS PER CÒLERA A VILA-REAL CLASSIFICADES PER SEXE I EDATS

ANYS	VARONS	FEMELLES	TOTAL	%
0 - 3	37	27	64	9,74
3 - 6	22	28	50	7,61
6 - 13	33	33	66	10,05
13 - 20	26	39	65	9,89
20 - 25	17	20	37	5,63
25 - 40	37	72	109	16,59
40 - 60	69	85	154	23,44
60 i més	49	63	112	17,05
	290	367	657	100

Font: Elaboració pròpia mitjançant l'*Estadística d'epidèmies*, any 1885, A.M.Vil.

Per tot açò, podem concloure que, en el nostre cas vila-realenc, l'epidèmia va caure sobretot en els adults.

— El tercer aspecte que assenyala Nadal és la repercussió de l'epidèmia per sectors professionals. Al respecte, he confeccionat el quadre nº 11 (p. 56).

El fet més destacable és que a Vila-real, entorn del 80% dels finats varons apareixen consignats com a "jornalers" i "llauradors", que és un percentatge concorde amb la distribució professional de l'època, amb aclaparadora majoria d'homes emprats en les quefers agrícoles, com s'ha demostrat en un treball recent (39).

Encara que les xifres que presenta Nadal no són tan concretes com en el nostre cas (ja que el sector "altres professions" representa un 41,80%), és evident el fort pes del sector agrícola a nivell nacional, que aporta entorn del 50% de les víctimes.

Tot i passant a uns altres aspectes d'interés, Nadal presenta una gràfica de l'evolució de l'epidèmia del còlera a Barcelona en l'any 1834 (40).

Per aquest cas concret, l'evolució diària de les defuncions presenta un gran màxim en el període central de l'epidèmia. El cas de Vila-real del 1885 és diferent; la nostra gràfica de l'evolució diària dels enterra-

QUADRE N.º 11

DEFUNCIONS PER COLERA A VILA-REAL
CLASSIFIQUES PER PROFESSIONS (VARONS)

(1)	(2) % respecte total	(3) % mitja espanyola
Jornalers 169	58,28	33,75
Artesans 15	5,18	5,92
Llauradors 62	21,38	15
Emprats 2	0,69	1,03
Propietaris, rendistes 10	3,45	2,5
Altres professions 2	0,68	41,8
No consta 30	10,34	—
TOTAL 290	100	100

Fonts: Columnes 1 i 2 elaboració pròpia mitjançant les dades de *l'Estadística d'epidèmies*, any 1885, A. M. Vil.; la columna 3 de J. NADAL, *La població espanyola*. . . , p. 159.

ments i defuncions presenta dos màxims amb una recessió enmig del període. (Veure gràfiques nº 1, —p. 46— i nº 2 — p. 53).

Quant a altres aspectes característics de les epidèmies, en primer lloc assenyalar que, solen donar-se amb més freqüència a l'estiu, ja que les altres temperatures estiuenques afavoreixen la propagació d'aquestes. A Vila-real, com hem vist, es dona des de juny fins els darrers dies de l'agost, plena època estival.

Un altre aspecte característic es la concentració temporal de les morts en uns pocs mesos; d'ahí el pànic que produïa entre la població l'elevat número de morts diàries; el nostre cas està representat pels mesos estivals abans referits, en concret, del 5 de juny al 19 d'agost.

Quant a altres índexs interessants per avaluar l'abast de l'epidèmia, podem ara detenir-nos en els quadres números 12 (defuncions per còlera classificades per sexes i estat civil) i 13 (relació atacats-finats), ambdós en la pàgina següent.

El primer reforça la meua idea de que el còlera a Vila-real fou una malaltia d'adults, front a la tendència mitja nacional de concentrar-se

QUADRE N.º 12

DEFUNCIONS PER CÒLER A VILA-REAL
CLASSIFIQUES PER SEXES I ESTAT CIVIL

	Varons	Femelles	Total
Solters	140	155	295
Casats	116	153	269
Víduos	34	59	93
TOTAL	290	367	657

QUADRE N.º 13

RELACIÓ ATACATS I FINATS
PER CÒLER A VILA-REAL

	Atacats	Finats	% Finats sobre atacats
Varons	489	290	59,30
Femelles	613	367	59,86
TOTAL	1.102	657	59,61

Font: (Per ambdós quadres). Elaboració pròpia mitjançant *l'Estadística d'epidèmies*, corresponent a juny, juliol i agost del 1885. A. M. Vil.

les morts en el grup infantil, com exposava Nadal. Al respecte, els "solters" morts pel còlera del 1885 a la nostra localitat no arriben al 50%: 295 front a 657 defuncions totals.

En el segon podem veure que els finats representen com a mitja de ambdós sexes un 59,61% respecte als atacats, mitja excessiva pels paràmetres que ofereix Esteban Rodriguez en el seu estudi del còlera del 1934 a Granada: "La proporción de fallecidos respecto al número de enfermos, 40%, es perfectamente compatible con nuestros conocimientos actuales sobre el cólera, que mata entre un 40 y un 60% de

los invadidos no tratados, como sucedía en aquellos momentos" (41).

"En aquellos momentos. . ." i en aquestos, pel que podem deduir del quadre nº 13 (p. 57). La nostra localitat presenta un percentatge màxim del que és "normal" en aquestos cassos. Com apuntava E. Rodríguez, la proporció de finats respecte al número d'atacats a Granada el 1934 fou del 40°/o; mig segle després, podem comprovar les importants deficiències que presenta la medicina per combatre aquesta epidèmia; al menys pel cas vila-realenc, els percentatges es disparen: sols 4 de cada 10 atacats per còlera es salvarien.

Una dada calfredant si la comparen amb la mitja provincial. Nadal presenta una xifra per a la província de Castelló de 37,69^o/o de morts respecte als atacats pel còlera (42); per la seua part, Balbas afirma que "las invasiones fueron 16.805, siendo la proporción por ciento del número de fallecidos al de invadidos de 37,91" (43).

I tant Nadal com Balbas donen la xifra de 6.351 morts a la província de Castelló. Però, repassant les dades tenim que, si les invasions foren 16.804 i els finats 6.351, una senzilla "regla de tres" ens dona el percentatge de morts front al d'atacats és d'un 37,79.

Quina xifra és l'exacta?

Es clar que la de Balbas no. Ell aporta el número de finats i el d'atacats, i tanmateix, s'equivoca en els decimals del tant per cent de finats. Nadal sols esmenta els morts totals i el percentatge, però no presenta xifra d'atacats. Jo he obtingut el percentatge amb les dades de Balbas.

Així i tot, poc importa. El que és cert és que la mitja provincial de morts respecte als atacats pel còlera la podem situar entre un 37 i un 38°/o, molt per baix del 59,61^o/o que ens ofereix Vila-real, el que fa pensar en possibles pèssimes condicions higièniques i sanitàries que ofereix la nostra ciutat en aquesta època, aspecte que desenrotllaré amb profusió en l'apartat dedicat a l'actuació municipal front la crisi de mortalitat.

Per finalitzar aquest apartat vaig a resumir la incidència del còlera sobre les variables demogràfiques entorn a la dècada 1880-1889 a Vila-real, tot seguint un treball ja anomenat anteriorment (44).

La natalitat no es veu afectada el mateix any de l'epidèmia, sinó al següent; és a dir, durant la crisi, els parts a penes es retrauen, (és clar, sí moren moltes mares), però sí les concepcions; també afecta la mort de molts adults en edat de procrear. Per açò, el 1885 presenta una de les taxes de natalitat més elevades de la dècada (37,6^o/oo); la incidència de l'epidèmia es deixa notar l'any següent: el 1886 presenta una taxa de 35,8. Quant als naixements mensuals, la recessió és clara a la primavera del 1886.

Quant a la taxa de nupcialitat, el 1885 presenta una baixa front al 1884 i al 1886. L'any del còlera presenta una taxa del 6,3^o/oo, de-

sota la mitja de la dècada (7°/oo).

Com és normal finalitzada una epidèmia, les esposalles s'incrementen: el 1886 registra la taxa més elevada del decenni, sobrepassant el 10°/oo. Si passem a les xifres mensuals, hi tenim que al juny, juliol i agost del 1885 sols es celebren 16 matrimonis. El total de l'any és de 86. I també en xifres mensuals, el 1886 presenta el màxim d'esposalles de la dècada, amb 146.

Evidentment, la variable demogràfica més important respecte a una epidèmia és la mortalitat. La taxa de mortalitat apareix en l'any colèric molt elevada: 68°/oo; per una altra banda, la mitja de la dècada 1880-1889 és de 300 morts anuals; com hem vist anteriorment (p. 42) aquesta xifra es triplica a l'any del còlera, amb 914.

Un altre aspecte que ja hem destacat és la dèbil repercussió de l'epidèmia en la mortalitat infantil; sols el 9,74 dels morts per còlera presentaven menys de 3 anys d'edat; o millor encara, al 1885 sols el 8,5^o/o de les defuncions anuals són de xiquets de menys d'un any d'edat; gairebé podríem concloure que el còlera del 1885 a Vila-real fou una epidèmia "d'adults". Per una altra part, Vila-real presenta el màxim de defuncions per còlera de tota la província, amb 657, però amb relació al seu número d'habitants presenta un percentatge (5,1^o/o) que no és el major, com podem veure al quadre nº 3 (p. 39).

Amb tot i això, res disminueix la greu repercussió de l'epidèmia en el nostre cas. El creixement en taxes per mil presenta un coeficient negatiu del 30,4; una "sagnia" demogràfica molt forta. Una incidència tan greu de l'epidèmia deu estar amb relació molt directa amb tot l'aparell administratiu-sanitari posat en funcionament amb la fi de combatre-la, i, a més, amb les condicions higièniques tant individuals com d'infraestructura que la nostra població presentava. Açò és el que em propose mostrar al següent apartat.

2.3. Crisi de mortalitat i actuació municipal

Com afirma E. Rodríguez, "si las epidemias no crean situaciones anormales, sino que revelan el aspecto usual de las anomalías preexistentes, el estudio de las pandemias coléricas en ámbitos territoriales muy concretos, países o incluso ciudades, nos permite una visión global, totalizadora, de los mecanismos que aseguran la coherencia de tal comunidad" (45).

Es el que me propose en aquest punt: analitzar les deficiències que amb relació a la higiene i medicina social trobem a la Vila-real de la dècada dels vuitanta del segle passat; fins quin punt l'epidèmia va trobar un "suc de cultiu" favorable en la nostra societat per la seua expansió.

Al punt nº 1 d'aquest treball, que titolava "preludi de la crisi", vaig exposar un rosari de referències indicadores del baix nivell de vida d'aquesta societat, que arribaven fins un punt crític front una conjuntura desfavorable climatològica: ara sequera, ara temporal d'aigües.

Evidentment, la nostra localitat no és ninguna excepció respecte al nivell general de la sanitat espanyola en aquestes dates; pràcticament totes les províncies espanyoles van sofrir l'embat de l'epidèmia; hem de tenir en compte el context regional, i inclús nacional en el qual Vila-real es troba. Però a cada territori podríem trobar conjuntures diferents.

Ja vam al·ludir anteriorment les adversitats meteorològiques per les quals travessa la nostra zona periòdicament, i amb especials connotacions de catàstrofe, a principis del 1885.

D'altra banda, és vital el grau d'eficàcia que es demostra en les mesures destinades a combatre l'epidèmia. Si en el nostre cas concret es van revelar prou ineficaces, la població veïna de Castelló (de la qual després hi parlaré) va tenir més sort en l'aplicació d'aquestes.

La primera referència que ens trobem als documents municipals sobre l'assumpte, és la sessió del 1 de juliol del 1883 de la Junta de Sanitat vila-realenc. Tot i parlant del tema de les aigües estancades en estat de putrefacció, s'aferma que

"lo cual podría ocasionar en esta villa fatales resultados, si se desarrollara alguna epidemia, mayormente cuando estamos expuestos a ella por haberse desarrollado el cólera en algunas naciones extranjeras" (46).

La citada junta elabora una sèrie de mesures sanitàries per a la població en març del 1884 (47), que resumeix a continuació:

- 1ª) Neteja de carrers i places, i que s'eviten clots on s'estanca l'aigua.
- 2ª) Neteja de racons, que estan plens d'immundícies.
- 3ª) Fer complir la llei sobre els fems a la via pública.
- 4ª) Idem. sobre els femadors de tot el terme.
- 5ª) Que es facen desaparèixer els bassals d'aigües, i que no es llave en aquests roba.
- 6ª) Que no es llave a la "sequieta".
- 7ª) També que es observe cura a la "sequiola".
- 8ª) Que es construeixen uns llavadors públics.
- 9ª) Que es faça desaparèixer l'abeurador situat enmig d'un passeig públic.
- 10ª) Que s'examine l'aigua dels pous.
- 11ª) Que no es construeixen més cases a les immediacions del cementeri.
- 12ª) Que les escoles públiques reuneixen condicions, que es sane-gen els establiments on haja hagut malalts.

13ª) Que es vigilen els queviures que estan a la venda pública.

El 17 de juliol del 1884 i a instàncies de la Junta de Sanitat, els "senyors de l'Ajuntament" acorden suspendre la fira del sant. I en la mateixa sessió es presenta una instància per part dels metges-cirurgians de la vila en la que manifesten "ofrecerse a prestar su asistencia facultativa gratuita en el hospital u hospitales de coléricos que se establecieran y a desempeñar todos aquellos servicios inherentes a su profesión" (48).

Per aquestes dates, la Junta de Sanitat està analitzant una sèrie de mesures preventives, que resumeix a continuació (49):

1ª) Que es dedique per a llatzeret l'Ermita de la Verge de Gràcia.

2ª) Que s'augmente el número de components de la Junta de Sanitat.

3ª) Que es vigilen els viatgers i les mercaderies del ferrocarril de procedència sospitosa.

4ª) Que es vigilen els gèneres que no reuneixen bones condicions per a l'alimentació.

Una altra exposició de la temàtica l'ofereix un vila-realenc anònim (firma "P".) que escriu a la secció de "Cartas a La Defensa" d'aquest periòdic, el 23 de juliol del 1884 el següent text:

"Muy sr. mío:

Estamos mejor que queremos. Gracias al celo desplegado por nuestro municipio y a la incansable actividad del alcalde, nos hemos de ver libres del terrible huesped asiático, si por fortuna no invade nuestra hermosa península, tales y tantas son y han sido las medidas sanitarias adoptadas por nuestros ediles. . .

Entre las adoptadas figura en primer término la obligación impuesta al vecindario de barrer y regar con agua limpia las fronteras de las casas por mañana y tarde, cuya orden cumple el que quiere, y la mayoría de los que la cumplen las riegan con aguas saturadas de esencias de pescados, de fregada y limpieza de las casas" que son los más recomendados desinfectantes", de lo cual suele dar ejemplo la casa de algún concejal. . .

Y cuando nuestro buen alcalde tenga arreglado este asunto (. . .) que tanto le preocupa, entonces verán los que tanto critican sus actos, desplegar toda su actividad y energía haciendo limpiar diariamente los callejones de nuestra población, hasta hoy depósito de inmundicias. Entonces verán cómo sin levantar mano se ocupan nuestros ediles de la traslación del cementerio al punto designado hace ya seis o siete años, cerrando las puertas del que hoy tenemos, que por su proximidad a la población y manera de hacerse en él las inhumaciones, es una amenaza constante para la salud pública" (50).

Irònica carta que ens mostra, tanmateix, les pèssimes condicions higièniques de la nostra població en eixos moments. Un punt destacable és el problema del cementeri, a menys de 100 m. de la població i al qual aquest comunicant es refereix. Un altre punt que cal destacar és el poc ressò que, seguint aquest comunicant, troben les disposicions sanitàries municipals sobre la població.

Evidentment, l'eficàcia de les mesures que sobre higiene i sanitat emanen dels responsables de l'Ajuntament està en consonància directa amb el grau de compliment que els ciutadans facen d'aquestes; pareix ser que aquest era més aviat escàs.

I el que era una perspectiva preocupant, es va convertir en una trista realitat: el còlera arribava a les nostres terres per Alacant. Tot i declarat oficialment, la notícia es propaga ràpidament; el 4 de setembre, els membres de l'Ajuntament es reuneixen amb caràcter extraordinari per tractar els assumptes referents a la salut pública, i resolen traslladar el llatzeret a una alqueria, ampliar el cementeri en previsió d'enterraments per còlera, i acordonar la vila "colocando dos guardas en cada una de las bocas calles, los cuales exigirán la patente sanitaria a todas las personas que deseen entrar en esta villa procedentes de otras poblaciones" (51).

Quatre dies després, la Junta de Sanitat amplia les mesures, recomanant sols tenir un porc per casa, prohibir els grups que es dediquen a replegar fem pels carrers, i una major vigilància per part de la Junta sobre els articles de venda pública (52).

El 18 del mateix mes de setembre tornen a reunir-se els responsables municipals, ja que

"era de parecer debían tomarse todas las medidas oportunas con el fin de evitar la introducción en esta villa de persona alguna ni mercancía que proceda de punto sospechoso o infestado" i s'acorda

"exceptuar de la prestación personal para el retén sanitario al Ayuntamiento, Clero, sacristanes, médicos, alcaldes de Barrio, dueños de las casas que tengan los guardias, los contribuyentes que tengan cargo de visitadores honoríficos y las viudas y jornaleros pobres" (53).

Tot i passant a aspectes més concrets, en la reunió del 25 de setembre,

"... se manifestó que el escorredor que existe contiguo a la carretera de Onda a Burriana es en la actualidad un depósito de inmundicias. ... esto no debe consentirse ya que la salud pública se halla amenazada gravemente por la aparición del cólera en algunos puntos de la Península y era de parecer que para evitar tal foco de infección se cerrase dicho escorredor construyendo una pared en la parte contigua a la carretera dejando una apertura donde se coloque una puerta para limpiarlo siempre que su estado lo requiera" (54).

Com hem vist les mesures preventives front l'epidèmia s'estaven posant en marxa; però amb l'arribada de l'hivern el còlera romandria acantonat al sud de la província de València, pràcticament "en incubació" durant l'hivern.

Front aquesta conjuntura, la Junta de Sanitat municipal posa marxa endarrere en les disposicions sanitàries:

"Según las noticias oficiales, la salud pública mejora en España. Se suspenden los servicios de guardias sanitarios en las entradas de la población", però, "... que se sigan vigilando mercancías y pasajeros, así como la higiene pública" (55).

I al mes següent ja es va permetre l'entrada del bestiar a la població i l'extracció de fems fins les nou del matí per haver cessat la calor i perquè

"la salud pública en esta villa es altamente satisfactoria" (56).

Però malament acabava el 1884 i pitjor començava el 1885 a nivell meteorològic; anteriorment hi van parlar dels temporals de novembre i la seua repercussió sobre la classe jornalera (p. 34), i dels temporals amb forts freds en gener de l'any següent (p. 40). A tot açò s'afegiria després l'epidèmia del còlera, amb els seus caràcters catastròfics pel pànic social que hi provocava. Amb l'arribada de les calors, el còlera es va propagar ràpidament devers la nostra província.

El 3 de juny del 1885, la Junta de Sanitat proposa que s'adopten algunes mesures "a fin de evitar cualquier contagio en la población" (57). I proposen les següents:

— El que es reguen els carrers front a les respectives façanes dues vegades al dia.

— El que es lleven els fems de les cases.

Però dos dies després, comunica el metge-cirurgià a la Junta de Sanitat que ha assistit cinc malalts de la malaltia coneguda com "còlic per indigestió" amb símptomes al paréixer sospitosos", de lo qual en otras circunstancias no hubiera hecho mención" (58).

I ja tenim ací l'epidèmia. Analitzats cassos per la comissió de la Junta de Sanitat i reunits el mateix dia acorden una sèrie de mesures:

1ª) Aïllament de la casa del malalt.

2ª) Desinfecció dels productes evacuats i d'habitable.

3ª) Prohibir el llavar la roba a les basses d'aigua.

4ª) Establir l'hospital de colèrics.

5ª) Que els cadàvers siguin traslladats amb brevetat al depòsit del cementeri i que l'enterrament es porte a efecte "sense pompa".

6ª) Suprimir el toc de campanes.

7ª) Traslladar els malalts a l'hospital si la seua casa no reuneix bones condicions higièniques.

8ª) Prohibir la venda de fruites i verdures que no presenten bones

condicions.

9a) Donar un part diari dels atacats.

10a) Neteja de séquies i llavadors.

11a) Neteja de cases i extracció de fems.

12a) Tancar l'escola de l'Hospital.

13a) Prohibir el tancament del bestiar en la població i netejar les quadres.

14a) Accelerar el tràmit de trasllat del cementeri més lluny de la població.

En la reunió de l'administració municipal del dia següent s'acorda establir un hospital de colèrics en l'escola de pàrvuls, que es tanquen les escoles i que

"se faculte al Sr. Presidente para que proceda al nombramiento de dos personas que se encarguen de la conducción de cadáveres al cementerio" (59).

El 8 de juny "se acordó hacer saber a los sres. médicos que en el momento que crean conveniente abrir el aislamiento de las casas donde hubiera ocurrido alguna defunción del cólera, le participen al Sr. alcalde para que dé las órdenes oportunas para ello" (60).

Però els problemes sorgirien amb el local destinat a hospital de colèrics. En la sessió municipal del 9 de juny es llegia un telegrama del Sr. Governador Civil de la província pel qual desautoritzava l'establiment de l'hospital en "l'hospital" municipal, que era també l'escola de pàrvuls; l'Ajuntament acordà designar provisionalment a l'efecte l'alqueria "de Puertolas". Es va acordar també que els cadàvers de malalties "normals" es traslladassen per la nit al cementeri, però els de "malaltia sospitosa" foren portats al cementeri al moment del decés. Per últim, en aquesta reunió s'acorda reclamar al Sr. Governador l'autorització per traure diners de qualsevol partida del pressupost amb la finalitat de procedir al socors dels atacats (61).

I és que, pel que portem ja vist, podem constatar un grau d'imprevisió notable. Vam veure que es sabia des de setembre de l'any anterior que l'epidemia es trobava a Alacant; és veritablement lamentable, amb el temps transcorregut, el que els responsables municipals estigueren buscant un local adequat per improvisar un hospital de colèrics quan l'epidèmia ja estava caent sobre els habitants de Vila-real.

Per una altra part, i com podem veure al quadre nº 14, el pressupost destinat a "calamitats públiques i urgents" en 1885 no ha evolucionat des de 1880. I poca previsió denota, tenint en compte la proximitat geogràfica del còlera, el que en l'elaboració del pressupost de despeses corresponent a l'exercici 1885-86 celebrada el 13 d'abril del 1885 s'assignen les "monolítiques" 4.000 ptes. habituals d'anys anteriors.

I, cal assenyalar el que, junt a l'imprevisió, les circumstàncies meteo-

QUADRE N.º 14

EVOLUCIÓ DEL CAPÍTOL DE DESPESES DE L'AJUNTAMENT DE VILA-REAL REFERENT A IMPREVISTOS: "CALAMITATS PÚBLIQUES I URGENTS" EN PTES.

1877 - 1885	
Any econòmic	Ptes.
1877 / 78	2.500
1878 / 79	3.000
1879 / 80	3.000
1880 / 81	4.000
1881 / 82	4.000
1882 / 83	4.000
1883 / 84	4.000
1884 / 85	4.000
1885 / 86	4.000

Font: Elaboració pròpia mitjançant els *Llibres de comptes de l'Ajuntament 1877-1885* i *Actes d'Ajuntament 1880, 1885*. A. M. Vil.

rològiques adverses de principis de l'any, havien desembocat en un panorama angoixós a l'estiu del 1885, però no sols a nivell local, sinó també a nivell provincial, com podem veure en el següent text corresponent a la sessió de la Diputació provincial celebrada el 10 de juny del 1885:

"La comisión, haciéndose intérprete de la aflictiva situación por que vienen atravesando los pueblos de esta provincia por la absoluta pérdida de las últimas cosechas debido a los temporales que sin interrupción reinaron en el pasado año (62) y por haberse agregado en las presentes angustiosas circunstancias, la aparición de la epidemia reinante que se presenta con caracteres verdaderamente alarmantes y amenaza invadir rápidamente toda la población provincial y teniendo en cuenta que para hacer frente a tantas necesidades el presupuesto provincial se encuentra impotente por completo, pues apenas restan por invertir del

...fondo de calamidades la exigua suma de 3.500 ptas. a consecuencia de haberse gastado el resto de la consignación en atender en parte a las desgracias antes mencionadas, acuerda dirigir en nombre de los ayuntamientos de la provincia atenta y respetuosamente instancia al Excmo. Sr. Ministro de la Gobernación en súplica de que uniendo el nombre de Castellón a los de Murcia, Granada, Valencia y otras provincias hermanas en la desgracia, se digne conceder del fondo de calamidades públicas la parte que estime procedente para atender a los fines indicados en los pueblos que sufran la epidemia colérica y en proporción con las atenciones que exigen las demás provincias" (63).

I l'epidèmia anava propagant-se. Tot i tornant a la nostra població, el contenciós sobre el local destinat a hospital de colèrics, encara que tard, va resolent-se. S'havia format una comissió per designar un local a l'efecte i en la sessió del 11 de juny van decidir el seu emplaçament en

"el último patio que existe a la izquierda saliendo de la calle de la Ermita de la propiedad de José Beltrán".

L'Ajuntament acordà construir l'Hospital al referit punt; i també en la mateixa reunió

"se acordó comprar 2 camillas, 4 tinajas y cuantos enseres y efectos sean necesarios para el Hospital de coléricos" (64).

I també van decidir realitzar un exhaustiu control de la població que intente eixir de la ciutat. A l'efecte, el 14 de juny la Junta de Sanitat acorda designar com a llatzeret l'ermitatge de la Verge de Gràcia, per a observació de set dies dels que vullguen eixir de la població (65).

A mesura que va avançant aquies mes de juny, hi tenim més notícies. En la sessió del dia 20, els metges reclamen un carruatge per fer visites,

"atendiendo a las muchísimas invasiones que ocurren en esta villa, cuya visita no podían hacer a pie por el cansancio que les reportaba el cual les exponía a caer enfermos". L'Ajuntament acordà hi facilitar tot el que demaneren

"en bien del servicio que desempeñan". En aquesta reunió es va acordar també anomenar un grup per acudir a desinfectar les cases on haguera cassos de còlera" (66).

I una vegada més apareix el problema de les aigües dintre de la població. El 27 de juny s'acorda que

"mientras duren las actuales circunstancias se prohíba el curso del agua de la acequia por el centro de la población y que se proceda a su desinfección dándose aviso al Sindicato" (67).

Malgrat totes les mesures, el còlera seguia la seua marxa implacable. La Junta de Sanitat es planteja el acordonar la ciutat, l'aïllament com-

plet de la població, però no tots estan d'acord; un regidor manifesta que

"al contrario, tendría que facilitarse la salida para los vecinos de esta villa con el fin de que puedan proporcionarse jornal con lo cual podrán remediarse muchísimas de las grandísimas necesidades que pesan sobre la clase jornalera" (68).

A partir d'aquest moment, les notícies de l'actuació dels responsables municipals amb relació a l'epidèmia esdevenen escasses. No hi tenim constatació documental de que la ciutat s'acordonara. Ni el Llibre d'Actes de la Junta de Sanitat ni el de Sessions de l'Ajuntament anomenen res al respecte; des d'aquests principis de juliol fins els finals d'agost que es registren els últims cassos de còlera, a penes hi ha tres o quatre referències al tema del còlera i les actuacions concretes de les juntes. Sobre aquests temes, Benito Traver en la seua "Hª de Villarréal" a penes dóna unes dades generals:

"El Sr. Cura párroco. . . , Rdo. Clero y señores del Ayuntamiento, dispusieron las cosas de manera más favorable que pudieron, para que a los enfermos especialmente los pobres, no les faltasen los auxilios necesarios, tanto espirituales como corporales.

La Junta de Sanidad procuró el saneamiento de la población, creando lazaretos, y practicando actividad cuanto fue necesario para el bien de estos habitantes" (69).

Anem a veure ara aqueixes altres notícies de l'actuació municipal sobre l'epidèmia fins la seua desaparició:

El 16 de juliol s'acorda suspendre la fira per causa de l'epidèmia, "celebrándose únicamente la fiesta religiosa" (70).

El 26 de juliol la Junta de Sanitat torna a tractar el problema de les aigües estancades i s'acorda

"hacer un sumidero junto a una balsa lavadero con el fin de que no hubiese jamás agua corrupta" (71).

El 3 de setembre es decideix finalitzar el servei d'epidèmies, però que encara n'hi hagen algunes mesures com es diu en la sessió de la Junta de Sanitat del 5 del mateix mes:

"El Sr. Presidente manifestó que en el Boletín Oficial de la provincia de fecha 4 septiembre actual se declara limpia de la epidemia colérica esta villa". I s'acordà cantar el "Te-Deum" el dia vuit d'aquest mes. I que encara els ramats de bestiar no pernocten a la població, "hasta segundo orden" (72).

I encara el 24 d'octubre la Junta de Sanitat decideix clausurar el cementeri pel dia de "Tots els Sants" puix

"debido a los múltiples enterramientos, la aglomeración de gente en nada beneficia a la higiene" (73).

Fins ací les notícies que tenim de l'actuació municipal. Malgrat els

esforços realitzats, els resultats semblen més aviat pobres, com ja hem tengut ocasió d'apreciar en avaluar la incidència del còlera en la nostra ciutat. I ens crida en aquest punt l'atenció el fet que la nosta veïna Castelló, amb un número d'habitants aproximadament doble (el cens del 1877 els xifra en 23.393) haguera tengut menys de la meitat de defuncions pel còlera (301, veure quadre nº 3, p. 14) que Vila-real. Sembla que les mesures aplicades en aquest cas foren més encertades; Balbas les qualifica de "brillante campaña" (74).

"Brillante campaña" . . . però respecte al passat. Aquestes mesures foren les tradicionals front l'aparició d'una epidèmia de còlera, tant al 1834, com al 1854 o al 1865. Però ja a finals del segle, en el 1885, no hi pecaven d'anacronisme?

A més, quan la innovació en aquest camp ja estava servida: la vacunació del doctor Ferran, que poc ressò hi trobà en aquests moments:

"se presentaron comisionados del médico catalán Dr. Ferrán (6-VII-1885) descubridor de la vacuna anticolérica, ofreciendo su invento, pero poco caso le hicieron, aunque de pocos que se inocularon no se contabilizó ninguna víctima" (75).

Sens dubte fou la gran ocasió perduda. Aquesta epidèmia haguera pogut passar a la història com una anècdota si la infraestructura sanitària haguera tengut temps per haver desenvolupat l'experimentació sobre aquesta vacuna; però no fou així.

Amb tot i això, amb aquest descobriment, començava el principi de la fi de l'assot del còlera a gran escala. Balbas comenta així aquest descobriment del Sr. Ferran:

"No terminaremos estos apuntes sin hacer mención del sabido tortosino Dr. Ferrán, cuyo procedimiento profiláctico contra el cólera tuvo gran resonancia en todo el mundo. Consistía en inocular en los brazos el microbio del cólera preparado al efecto en caldos.

En Valencia, en Castellón y en muchísimos pueblos de ambas provincias y de otras se inocularon casi todos los médicos y gran número de gentes; en Castellón recibieron el líquido profiláctico unas 800 personas de las de más viso, no siendo atacada ninguna de ellas. A Valencia acudieron los más sabios médicos de España y del extranjero a estudiar el procedimiento, mandando también el gobierno una comisión de profesores eminentes.

La lucha entre los partidarios y adversarios del sistema de Ferrán fue terrible, la cuestión científica queda en pie; pero lo cierto es que todas las estadísticas no pudieron ser favorables en más al eminente microbiólogo" (76).

Com podem veure, poques persones van tenir la fortuna de vacunar-se, els "de más viso", quan haguera fet falta una vacuna en quantitat per a les classes populars que (a banda de ser la majoria) eren les

que pitjor recursos presentaven per enfrontar-se a l'epidèmia. El que és cert és que ací el còlera finalitza el seu caràcter de pandèmia.

Fins ací he analitzat una cadena cronològica d'actuacions front la crisi de mortalitat. Sembla que aquesta vegada es va aprendre bé la lliçó. L'estudi científic de la vacuna anticolèrica del Dr. Ferran, és sens dubte, la més important aportació a la lluita contra aquesta epidèmia; però, i açò és el que ens interessa, els Ajuntaments, en correspondència amb els organismes centrals de l'Estat, haurien de posar tot l'empenyorament en millorar les condicions de vida de les poblacions, corregint en el possible tots aquells factors que eren una amenaça per a la salut pública.

Així ho explica Nadal a nivell general del S. XIX:

"Dependientes de las condiciones de vida, las enfermedades infecciosas se presentan, en el S. XIX, como enfermedades sociales típicas. La inexistencia, o la ineficacia, de la actuación pública que ayuda a combatirlas contribuye a reforzar el carácter discriminador que las distingue. La infección hace estragos entre las clases bajas y deja bastante incólumes a los núcleos privilegiados. . . Antes de que el legislador se ocupase del abastecimiento municipal de aguas potables y de la correcta evacuación de las residuales (desde el último tercio del XIX), la lucha contra las infecciones de los intestinos se hallaba condenada al fracaso. . . El retraso con que se presentan estas mejoras parece construir, en definitiva, el motivo del retraso de la baja mortalidad en España" (77).

Amb relació al expressat per Nadal, he pogut constatar algunes actuacions municipals destinades a millorar les condicions higièniques de la ciutat després de l'epidèmia. Amb aquestes finalitzaré el treball.

En la sessió de l'Ajuntament del 24 de novembre d'aquest 1885 es tracta el problema del cementeri:

"experiencias recientes han demostrado de una manera clara y evidente que el cementerio que hoy tenemos ni por por el sitio que ocupa ni por su capacidad es susceptible para el crecimiento que de algunos años a esta parte ha tomado la población" (78).

Encara que les coses anaven un poc lentes. El 5 d'abril del 1887

"el Sr. Presidente manifestó que siendo algo reducido el cementerio de esta villa era de parecer sería conveniente el ensanche del mismo con el fin de que reúna las mayores condiciones higiénicas posibles" (79).

Una altra notícia que trobem sobre actuacions en l'àmbit higiènic per part de l'Ajuntament la hi tenim el 8 d'agost del 1889:

"...debían señalarse caminos para la conducción del ganado lanar que desembarca en la estación del ferrocarril de esta villa que se destina a Castellón, Onda y otros pueblos a fin de evitar el paso por den-

tro de la población lo cual perjudica la salud pública propagándose enfermedades contagiosas" (80).

Sembla que el camí que s'està recorrent fins la "millora social de la salut pública" és lent, però ferm.

Dues grans millores s'aconseguïren a finals del decenni següent: la instal·lació de l'enllumenat públic el 1 de febrer del 1898, i sobretot, la més important des del punt de vista que ens ha ocupat de la higiene pública, la instal·lació de l'aigua potable el 11 de maig del 1899 (81).

3.- FONTS I BIBLIOGRAFIA

FONTS

- ARXIU MUNICIPAL DE VILA-REAL:

Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892.

Llibres de Comptes de l'Ajuntament 1877-1885.

Actes d'Ajuntament 1880-1889.

Llibre de Cèdules Personals 1882/83.

Estadística d'epidèmies del 1885.

- ARXIU PARROQUIAL ESGLÉSIA MAJOR SANT JAUME DE VILA-REAL:

Llibre d'enterraments del 1885.

- ARXIU DE PERIÒDICS I REVISTES DE LA BIBLIOTECA MUNICIPAL DE CASTELLÓ:

Periòdic La Defensa, dates: 4 de juliol del 1884.

24 de juliol del 1884.

27 de juliol del 1884.

14 d'agost del 1884.

Periòdic La Provincia, amb data del 23 de gener del 1885.

- ARXIU DE LA DIPUTACIÓ PROVINCIAL DE CASTELLÓ:

Actes de sessions del 1885.

BIBLIOGRAFIA

- J. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia de Castellón*. Castelló, Imprenta Armengot, 1892.

- BENITO TRAVER, Pbro. *Historia de Villarreal*. Vila-real, Establiment Tipogràfic de Joan Botella, 1909.

- J. F. BERNAT, T. ESTEVE, P. MEZQUITA, D. MOR, *Evolución demográfica de Villarreal en la segunda mitad del XIX (1850-1889)*. Treball de curs no publicat, 1982.

- J. F. BERNAT, "El llibre Padró d'habitants de Vila-real del 1888: aspectes demogràfics i socioprofessionals" en *I Congrés d'Estudis de La Plana (Secció d'història)*, Castelló, 1985, en premsa.
- J. NADAL, *La población española S. XVI al XX*. Barcelona, Ariel, 1966.
- V. PEREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior. Siglos XVI-XIX*. Madrid, Siglo XXI, 1981.
- P. PLA ALBEROLA, "El cólera en Cocentaina en la primera mitad del S. XIX. Aspectos demográficos" en *Anales Universidad Alicante, Hª Contemporánea*, nº 1, Universitat d'Alacant, 1982.
- E. RODRIGUEZ OCAÑA, *El cólera de 1834 en Granada. Enfermedad catastrófica y crisis social*. Granada, Universitat de Granada, 1983.
- J. ROMEU LLORACH y altres, *La provincia de Castelló de la Plana. Tierras y gentes*. Castelló, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1985.
- VARIOS AUTORS, *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. València, Mas-Ivars, 1973, volum VII.

NOTES

- (1).— J. NADAL, *La población española S. XVI al XX*. Barcelona, Ariel, 1966, p. 160.
- (2).— J.A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia de Castellón*. Castelló, Impremta Armengot, 1982, p. 407.
- (3).— *Actes d'Ajuntament del 1880*, sessió del 31 de gener. Arxiu Municipal de Vila-real (A.M.Vil.).
- (4).— J. F. BERNAT, "El llibre padró d'habitants de Vila-real del 1888: aspectes demogràfics i socioprofessionals", en *I Congrés d'Estudis de La Plana (Secció d'història)*. Castelló, 1985, en premsa.
- (5).— J. F. BERNAT, T. ESTEVE, P. MEZQUITA, D. MOR, *Evolución demográfica de Villarreal en la segunda mitad del siglo XIX (1850-1889)*. Treball de curs no publicat, 1982, sense paginar.
- (6).— J.A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 394.
- (7).— *Ibidem*, p. 425.
- (8).— *Actes d'Ajuntament del 1881*. Sessió del 24 de febrer. A. M. Vil.
- (9).— *Ibidem*, sessió del 27 de febrer.
- (10).— *Ibidem*, sessió del 10 de juliol.
- (11).— *Ibidem*, sessió del 19 d'agost.
- (12).— J. F. BERNAT i altres, *Evolución demográfica de Villarreal*. . . , s. p.

- (13).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 685.
- (14).— *Actes de l'Ajuntament del 1882*. Sessió del 22 d'octubre. A. M. Vil.
- (15).— BENITO TRAVER, Pbro. *Historia de Villarreal*. Vila-real, Establiment Tipogràfic de Joan Botella, 1909, pp. 294-295.
- (16).— *Actes de l'Ajuntament del 1883*. Sessió del 30 de desembre. A. M. Vil.
- (17).— *Actes de l'Ajuntament del 1884*. Sessió del 16 d'abril. A. M. Vil.
- (18).— *Llibre de Cèdules personals 1882/83*. A. M. Vil.
- (19).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 538.
- (20).— *Actes de l'Ajuntament del 1884*. Sessió del 4 de novembre. A. M. Vil.
- (21).— *Ibidem*, sessió del 6 de novembre. A. M. Vil.
- (22).— Periòdic *La Defensa*, amb data de 27 de juliol del 1884. Arxiu de periòdics i revistes de la Biblioteca Municipal de Castelló (A. P. R. B. M. CS.).
- (23).— Periòdic *La Defensa*, amb data de 4 de juliol del 1884. A. P. R. B. M. CS.
- (24).— Periòdic *La Defensa*, amb data de 14 d'agost del 1884. A. P. R. B. M. CS.
- (25).— P. PLA ALBEROLA, "El Cólera en Cocentaina en la primera mitad del S. XIX", en *Anales Universidad Alicante, Hª Contemporánea*, nº 1, Universitat d'Alacant, 1982, p. 77.
- (26).— V. PEREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior. Siglos XVI-XIX*, Madrid, Siglo XXI, 1981, p. 77.
- (27).— J. NADAL, *La población española*. . . , p. 150.
- (28).— J. NADAL, *La población española*. . . , p. 157.
- (29).— Sobre el terme "mortalidad" en *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. València, Mas-Ivars, 1973, Volum VII, p. 233.
- (30).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 395.
- (31).— Periòdic *La Provincia*, amb data de 23 de gener del 1885. A. P. R. B. M. CS.
- (32).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 351.
- (33).— En J. F. BERNAT i altres, *Evolución demográfica de Villarreal*. . . , s. p.
- (34).— *Estadística d'epidèmies del 1885*. A. M. Vill.
- (35).— *Llibre d'enterraments del 1885*. A. P. S. J. V.
- (36).— P. PLA ALBEROLA, "El cólera en Cocentaina. . .", p. 79.
- (37).— J. NADAL, *La población española*. . . , pp. 157-160.
- (38).— J. NADAL, *La población española*. . . , pp. 157-160.
- (39).— J. F. BERNAT "El llibre padró d'habitants de Vila-real del 1888. . .".
- (40).— J. NADAL, *La población española*. . . , p. 151.

- (41).— E. RODRIGUEZ OCAÑA, *El cólera de 1834 en Granada. Enfermedad catastrófica y crisis social*. Granada, Universitat de Granada, 1983, p. 89.
- (42).— J. NADAL, *La población española*. . . , p. 158.
- (43).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 643.
- (44).— J. F. BERNAT i altres, *Evolución demográfica de Villarreal*. . . , s. p.
- (45).— E. RODRIGUEZ OCAÑA, *El cólera de 1834 en Granada*. . . , pp. 4-5.
- (46).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1883” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 1 de juliol. A. M. Vil.
- (47).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1884” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 4 de març. A. M. Vil.
- (48).— *Actes d'Ajuntament del 1884*. Sessió del 17 de juliol. A. M. Vil.
- (49).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1884” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 16 de juliol. A. M. Vil.
- (50).— “Cartas a la Defensa” en *La Defensa*, amb data de 24 de juliol del 1884. A. P. R. B. M. CS.
- (51).— *Actes d'Ajuntament del 1884*. Sessió del 4 de setembre. A. M. Vil.
- (52).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1884” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 8 de setembre. A. M. Vil.
- (53).— *Actes d'Ajuntament del 1884*. Sessió del 18 de setembre. A. M. Vil.
- (54).— *Ibidem.*, sessió del 25 de setembre. A. M. Vil.
- (55).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1884” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 28 de setembre. A. M. Vil.
- (56).— *Ibidem.*, sessió del 16 d'octubre. A. M. Vil.
- (57).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1885” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 3 de juny. A. M. Vil.
- (58).— *Ibidem.*, sessió del 5 de juny. A. M. Vil.
- (59).— *Actes d'Ajuntament del 1885*. Sessió del 6 de juny. A. M. Vil.
- (60).— *Ibidem.*, sessió del 8 de juny. A. M. Vil.
- (61).— *Ibidem.*, sessió del 9 de juny. A. M. Vil.
- (62).— I principis de l'any 1885, com vam veure anteriorment (p. 15).
- (63).— *Actes de sessions de la Diputació del 1885*, sessió del 10 de juny. Arxiu Diputació Provincial.
- (64).— *Actes d'Ajuntament del 1885*, sessió del 11 de juny. A. M. Vil.
- (65).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1885” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 14 de juny. A. M. Vil.

- (66).— *Actes d'Ajuntament del 1885*, sessió del 20 de juny. A. M. Vil.
- (67).— *Ibidem.*, sessió del 27 de juny. A. M. Vil.
- (68).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1885” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 6 de juliol. A. M. Vil.
- (69).— BENITO TRAVER, Pbro. *Hª de Villarreal*. . . , p. 225.
- (70).— *Actes d'Ajuntament del 1885*, sessió del 16 de juliol. A. M. Vil.
- (71).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1885” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 26 de juliol. A. MU il.
- (72).— *Ibidem.*, sessió del 5 de setembre. A. M. Vil.
- (73).— “Actes de la Junta de Sanitat del 1885” en *Actes de la Junta de Sanitat 1842-1892*, sessió del 24 d'octubre. A. M. Vil.
- (74).— Veure J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , pp. 636-639.
- (75).— U. ROMEU LLORACH, “Hª Contemporánea de Castellón” en *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Castelló, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1985, p. 391.
- (76).— J. A. BALBAS CRUZ, *El libro de la provincia*. . . , p. 641.
- (77).— J. NADAL, *La población española*. . . , pp. 161-169.
- (78).— *Actes d'Ajuntament del 1885*, sessió del 24 de novembre. A. M. Vil.
- (79).— *Actes d'Ajuntament del 1887*, sessió del 5 d'abril. A. M. Vil.
- (80).— *Actes d'Ajuntament del 1889*, sessió del 8 d'agost. A. MU il.
- (81).— Citat per BENITO TRAVER, Pbro. *Hª de Villarreal*. . . , p. 232.

Aquest llibre, "Premis
Ciutat de Vila-real 1986" s'acabà
d'imprimir als obradors de l'impremta
Sichet de Vila-real el dia
9 d'octubre de 1986,
"Diada Nacional dels Valencians"